

УДК 061.2:(477.52/.54):311-043.86(091)

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Назар,

кандидат історичних наук, доцент кафедри права
Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права
Міжнародного науково-технічного університету
імені академіка Ю. Бугая (м. Чернігів, Україна)

subton7@gmail.com**ORCID:** 0000-0003-4480-365X

ВНЕСОК ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ У РОЗВИТОК СТАТИСТИЧНОЇ НАУКИ (60 – 80 рр. XIX ст.)

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі, місця та впливу земської ліберальної партії у створенні, становленні, інституціоналізації та розвитку земської статистики на півночі Лівобережної України у 60 – 80 рр. XIX ст. При написанні праці була використана загальнонаукова (методи синтезу і аналізу; дедукції та індукції; методи класифікації, періодизації та узагальнення; описовий метод) та спеціальна історична (історико-типологічний, проблемно-хронологічний методи) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених завдань. Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше у вітчизняній історичній науці здійснена спроба визначення внеску опозиційної аристократичної фронди північної України у розвиток статистичної науки у 60 – 80 рр. XIX ст. Автор приходить до висновку про те, що «статистичне питання» стало ключовим елементом у формуванні достатньо цілісної соціально-економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60 – 80 рр. XIX ст.). Досягнення опозиційної аристократичної фронди у цій царині можна вважати епохально важливими. Проголошені принципи статистичних обстежень – системне розширення соціальної бази оподаткування у регіоні та ліквідація корупційних можливостей щодо уникнення сплати податків – викликали справжній «суспільний фурор» серед громадськості Сіверщини. Оперативно була створена професійна губернська земська статистична служба, основу якої склали запрошені професіонали – наймані службовці з офіційно затвердженими посадовими окладами. Відкрито так званий «чернігівський тип» земської статистики, характерною ознакою якої були експедиційна форма роботи та географічно-описова методологія досліджень. Використання основ економічної географії і

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Назар

порівняльної статистики надало можливість імплантувати до податкової системи регіону принципи солідарного прогресивного податкоутворення і оподаткування, з дотриманням ідеалу – «чим більше активів і прибутків, тим більша сума податків». Прогресивний досвід земської статистики був запозичений й інститутами міського самоврядування українського Полісся: оскільки ліберальні земці були обрані гласними міських дум і членами відповідних управ, вони стали провідниками модернізаційних ідеалів в урбаністичному соціумі. «Статистична проблема» стала каталізатором соціально-політичного протистояння між консервативною та ліберальною партіями у земських установах Північного Лівобережжя. Незважаючи на усі антагоністичні експеси, доробок земської статистичної служби, створеної зусиллями земської ліберальної партії, слід вважати революційно важливим внеском українського земського лібералізму у соціально-економічний розвиток українських губерній Російської імперії другої половини XIX ст., який жодним чином не втратив своєї актуальності й на сучасному етапі побудови вже нової української держави.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, земська статистика, ліберальна партія, статистичні обстеження, консерватори.

THE CONTRIBUTION OF THE ZEMSTVO LIBERAL FRONT OF NORTHERN UKRAINE TO THE DEVELOPMENT OF STATISTICAL SCIENCE (60 – 80s of the XIX century)

The purpose of the study is to clarify the role, place and influence of the Zemstvo liberal party in the creation, formation, institutionalization and development of Zemstvo statistics in the north of Left Bank Ukraine in the 60 – 80s of the 19th century. When writing the work, a general scientific (methods of synthesis and analysis; deduction and induction; methods of classification, periodization and generalization; descriptive method) and special historical (historical-typological, problem-chronological methods) research methodology was used, which in general ensured the achievement of the objectives set in the work tasks. The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in domestic historical science, an attempt was made to determine the contribution of the opposition aristocratic front of northern Ukraine to the development of statistical science in the 60 – 80s of the 19th century. The author comes to the conclusion that the "statistical question" became a key element in the formation of a sufficiently integrated social and economic program of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60 – 80s of the 19th century). The achievements of the opposition aristocratic front in this area can be considered epoch-making. The announced principles of statistical surveys – the systematic expansion of the social tax base in the region and the elimination of corruption opportunities for tax evasion caused a real "social furore" among the public of the Severshchyna. A professional provincial zemstvo statistical service was promptly created, the basis of

which was made up of invited professionals – hired employees with officially approved salaries. The so-called "Chernihiv type" of Zemstvo statistics was discovered, the characteristic features of which were the expeditionary form of work and the geographical and descriptive research methodology. The use of the basics of economic geography and comparative statistics made it possible to implant into the tax system of the region the principles of solidary progressive taxation and taxation, in accordance with the ideal – "the more assets and profits, the greater the amount of taxes." The progressive experience of zemstvo statistics was also borrowed by the institutions of urban self-government of Ukrainian Polissia: since liberal zemstvos were elected representatives of the city councils and members of the relevant boards, they became the leaders of modernization ideals in the urban society. The "statistical problem" became a catalyst for socio-political confrontation between the conservative and liberal parties in the Zemstvo institutions of the Northern Left Bank. Despite all the antagonistic excesses, the development of the Zemstvo Statistical Service, created by the efforts of the Zemstvo Liberal Party, should be considered a revolutionary important contribution of Ukrainian Zemstvo liberalism to the socio-economic development of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th century, which has in no way lost its extraordinary relevance even today stage of construction of a new Ukrainian state.

Keywords: Northern Left Bank, Zemstvo statistics, liberal party, statistical surveys, conservatives.

Постановка проблеми, історіографія питання, мета дослідження.

Історія земського ліберального руху належить до найменш досліджених проблем української історичної науки. Очевидна актуальність проблематики спонукає дослідників до продовження вивчення історії цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. хоча б на регіональному рівні, наприклад, – на території Північного Лівобережжя. Вище сказане можна сміливо віднести й до питання щодо ролі та значення представників земської ліберальної партії у справі фундації, становлення та інституціоналізації статистичної науки на півночі Лівобережної України, зокрема – земської статистичної служби. Незважаючи на те, що в українській історіографії вже є кілька робіт, присвячених загальному розвитку земської статистики краю [2; 3; 19], все ж можна констатувати, що місце земських лібералів Чернігівської губернії у процесах розвитку та поступу статистичної науки досліджено недостатньо. Відтак, мета

праці полягає у з'ясуванні ролі та впливу земської ліберальної партії північної України у створенні, становленні, інституціоналізації та розвитку земської статистики у 60 – 80 рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У загальному контексті проблема невідкладної необхідності земських статистичних досліджень північної України вперше прозвучала з уст опозиціонерів у 1868 р. Так, 11 грудня на надзвичайному засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута ініціатива повітової управи, більшість якої складали представники ліберальної фронди, про наведення ладу у справі розмежування земельного фонду краю, з метою впорядкування та верифікації інформації про активи земельної власності у регіоні. Сутність пропозиції зводилась до того, що є велика і нагальна потреба у проведенні всебічного і широкомасштабного статистичного дослідження земельних латифундій на предмет визначення категорій їх якості, цінності та прибутковості. Передбачалося, що це допоможе співставити і здійснити порівняльний аналіз показників земельних угідь з існуючою на той момент межевою документацією, адже кричуща невідповідність за багатьма параметрами викликала багато справедливих нарікань серед громадськості [5, № 4, с. 51].

29 жовтня 1871 р. на засіданні Борзнянського повітового земства депутати від ліберальної фракції – М. Імшенецький і Н. Волк-Карачевський оприлюднили офіційне подання до уряду Російської імперії про доручення межевим установам Північного Лівобережжя зафіксувати та створити у формі картографічних планів-схем увесь комплекс присадибних земельних ділянок краю з метою ґрунтовної інвентаризації економічного потенціалу регіону. Повітове земське зібрання підтримало цю прогресивну ініціативу [6, № 5, с. 58]. 16 грудня 1872 р. на засіданні Чернігівського губерньського земського зібрання під час одного з численних обговорень катастрофічної проблеми продовольчої безпеки у північних повітах Сіверщини була озвучена ідея про оголошення конкурсу на

краще статистичне дослідження проблемних територій, з перспективою виплати винагороди. І хоча земські ліберали протестували саме проти такої постановки питання у світлі де-факто стану голоду у вказаних повітах, все ж пропозиція була ухвалена, тим самим надаючи виконавчим органам земського самоврядування українського Полісся шанс проявити себе на новій ниві наукової роботи, що, безперечно, було прогресивним експериментом. До спеціальної комісії, яка повинна була розробити програму діяльності для статистичних органів був обраний і представник земських опозиціонерів – О. Карпинський [7, № 6, с. 118-123]. Вже 17 грудня обрана комісія надала губернському земству проєкт організації статистичних обстежень. У документі наголошувалось, що зібрання статистичних відомостей у вказаних повітах необхідно доручити виключно Чернігівській губернській земській управі. У переліку пріоритетів були зазначені: всебічне вивчення проблем демографії та динаміки населення регіону; повна інвентаризація стану селянських господарств краю; дослідження розвитку землеволодіння та одиниць промислової індустрії на півночі Лівобережної України; формування цілісного уявлення щодо питань появи та поступу робітничого руху у регіоні [7, № 7, с. 178, 183-185].

11 грудня 1873 р. на засіданні Чернігівського губернського земства з промовою щодо «статистичного» питання виступив представник ліберальної опозиційної фронди – О. Карпинський, акцентуючи увагу гласних на тому, що кінець-кінцем потрібно по суті вирішити питання статистичного дослідження проблемних у продовольчому відношенні північних повітів Чернігівської губернії. Досвід показав, що державний статистичний комітет губернії відверто сумнівається у доцільності проведення подібних робіт, а по факту – за мовчазної підтримки місцевої влади, самоусувається від виконання вказаних завдань, а тому значно доцільніше буде доручити підготовку і практичну реалізацію цієї важливої справи спеціально обраний, профільній статистичній комісії губернського земства. Красномовний виступ представника опозиційної фронди

викликав бурхливу полеміку та дискусії у земських зборах – оратора обвинувачували у політизації постановки питання. У результаті обговорення губернське земське зібрання категорично відхилило пропозицію О. Карпинського [8, № 6, с. 162-163].

Як бачимо, вже перші кроки ліберальних земців північної України щодо статистичного дослідження регіону викликали несприйняття та перші ознаки політичної агресії з боку консервативної більшості інститутів земського самоврядування. На нашу думку, прогресивні ініціативи земських лібералів щодо широкомасштабної інвентаризації економічного потенціалу краю сприяли б появі безпрецедентної прозорості в оцінках та тверезої констатації тенденцій розвитку відповідних територій. Цей фактор суттєво заважав благополучному функціонуванню державних статистичних установ Північного Лівобережжя, які мали священний обов'язок відображати офіційну точку зору місцевої адміністрації та інституцій влади. Поява альтернативної, опозиційної позиції, хоча й у коректній формі, вже була загрозою для існування місцевої політичної еліти, оскільки демонструвала широкий спектр проблем у житті суспільства Сіверщини, які вона не бажала визнавати, а тим більше – вирішувати. Відтак, у найближчому майбутньому, усі прогресивні кроки опозиційної фронди у цій сфері будуть нашоувхуватися на відчайдушний спротив та жорстку відсіч сил політичної реакції.

З новим завзяттям ліберальна партія українського Полісся вдалася до вирішення проблеми статистичних дослідів територій у період виборної каденції 1874-1877 рр. Так, наприклад, 26 вересня 1874 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання прогресисти підняли питання про негайну потребу у зібранні точних наукових відомостей про усі присадибні земельні ділянки повіту. У своєму виступі засновник та беззаперечний лідер земського ліберального руху у Російській імперії – І. Петрункевич звернув увагу на те, що, за його спостереженнями, повітова управа у своїй доповіді з цього приводу має

на увазі виключно присадибні ділянки, тоді як було б значно корисніше зібрати інформацію про усі активи земельної власності у Борзнянському повіті, тим більше, що за топографічними дослідженнями у повіті налічується 252000 десятин землі, а за статистичними даними земської повітової управи – 210000 десятин. Відтак, наголосив політик, як мінімум 42000 десятин землі уникають оподаткування. Внаслідок такого стану речей земський бюджет щорічно втрачає 10000 карбованців сріблом, які повітове земство могло б отримати від неоподаткованих земель. Оратор наполягав на створенні спеціальної комісії або обранні відповідальної особи для зібрання фронтальних відомостей про поземельну власність, яка знаходиться у межах Борзнянського повіту. Діяч висловив переконання, що створеній комісії чи відповідальній особі потрібно буде надати усі необхідні повноваження та достатнє фінансування для реалізації покладених на неї завдань. Борзнянське повітове земство, після тривалих дискусій, постановило: створити спеціальну комісію земства для затвердження інструкцій, якими повинні керуватися як комісія, так і відповідальна особа; доручити комісії розробити кошторис витрат, необхідних для виконання усього спектру досліджень. До складу комісії від ліберальної фракції були обрані Н. Волк-Карачевський і І. Петрункевич [9, № 2, с. 13-14].

Паралельно з Борзнянським повітом аналогічна робота проводилася й у Чернігівському повіті. Зокрема, як свідчив один з лідерів опозиційної фронди – В. Хижняков, уже на початку діяльності цього повітового земства для гласних стало зрозуміло, що без детальних статистичних досліджень економіки та господарства краю неможливий розвиток повіту у цілому. Він вказував, що володарі найбільших активів майна – місцевий нобілітет і офіційні регіональні економічні інституції – межові земельні комісії і державний губернський статистичний комітет, усіляко затримували та гальмували створення, формування і початок функціонування земської статистичної служби, адже ліберали, у світлі вузької фінансової бази існування земських установ,

наполягали на пошуці джерел для поповнення земських бюджетів через інструмент широкомасштабного розширення соціальної бази податкової системи, впровадження священного демократичного принципу рівності усіх перед законом та знищення проявів корупції у цій галузі. Станом на 1874 р. для потреб статистичного обстеження Чернігівське повітове земське зібрання асигнувало з бюджету 1000 рублів [28, с. 6-10].

Отже, завдяки земським лібералам справа статистичних дослідів зрушила з місця, а до вимог всебічної інвентаризації потенціалу повіту були додані тези про негайну потребу формування реєстрів власників та користувачів земельного фонду краю, з метою нейтралізації небезпеки використання цих активів для поповнення прибутків аристократичної корпорації регіону та ініціювання пошуку нових податкових джерел для якісного збільшення фінансування життєдіяльності органів місцевого самоврядування, і, відповідно, їх виборців.

Вершиною зусиль опозиційної аристократичної фронди північної України на ниві статистичних досліджень регіону стало створення профільного статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі у листопаді-грудні 1875 р., яке запровадило у своїй діяльності експедиційну форму зібрання первинних відомостей і географічно-описову методологію вивчення економіки та господарства краю. Втім, головною заслугою персонального складу бюро стало відкриття так званого «чернігівського типу» земських статистичних досліджень, сутність якого полягала у відмові від ідеї формування єдиного земельного кадастру та переходу до компромісу: в основу дослідів були покладені обстеження чітко розмежованих земельних володінь, які переважно належали колишнім поміщицьким селянам та «малоросійському козацтву» у межах одного з населених пунктів повіту з визначенням середніх показників прибутків по кожній десятині землі, залежно від її цінності та якості. Це відкрило шлях до розроблення більш справедливої у соціальному відношенні земської податкової політики та стало революційним досягненням економічної політики

українського земського лібералізму [10, № 12, с. 174-177; 18, с. 116-120; 22, с. 103-111; 24, с. 393-407; 25, с. 70-72; 27].

Зазначимо, що принципову необхідність у статистичному обстеженні півночі Лівобережної України ліберальні земці всебічно відстоювали і в неземських інституціях місцевого самоврядування – скажімо, у міських думах та управах краю, куди вони були обрані і де плідно працювали на благо громад. Так, наприклад, 25 лютого 1876 р. на засіданні Чернігівської міської думи відомий земський ліберал – І. Шраг у своєму виступі зауважив, що у контексті потреби широкомасштабної оцінки міських муніципальних активів нерухомості та власності було б дуже корисно запросити для практичної реалізації цих процедур представника створеного при Чернігівській губернській земській управі спеціального статистичного бюро, яке фахово і професійно імплементує усі необхідні міському врядуванню оцінки власності. Депутат відзначив, що консолідоване вивчення міських активів буде позитивом і для земської статистичної служби, і для міського господарства: службовці-статистики отримають досвід застосування на практиці науково-теоретичних методологій, а гласні міських дум та члени управ – архінеобхідну базу інформації про реальний зміст, стан і перспективи розвитку міського господарства.

Інший представник ліберальної партії – В. Хижняков – у своїй промові з цього приводу наголосив, що новонароджена земська статистика регіону та проголошені нею імперативи діяльності вже отримали перші скептичні оцінки і принципове опонування зі сторони консервативного соціуму. Тому, у світлі вже одіозного відношення частини громадськості до статистичної служби земств краю, є сенс убезпечитись від різного роду чуток, обговорень і натяків і створити свою власну, міську комісію з розробки статистичного обстеження міського господарства з метою ґрунтовної оцінки усього спектру активів власності. Цій комісії слід доручити підготовку загальних принципів для проведення вказаних дослідів, створений нею спеціальний документ потрібно буде всебічно

розглянути на засіданні міської думи і на основі усіх зауважень і побажань виробити концептуальне рішення, яке і стане правовою підставою для широкомасштабних досліджень міського господарства, процедур оцінки активів власності, і, як результат, – фундаменту для розробки виключно міської податкової системи.

Після тривалого й емоційного обговорення питання Чернігівська міська дума постановила: створити й обрати спеціальну статистичну комісію з 3 гласних, якій доручити розробку правил оцінки міських активів власності; кожному члену комісії призначити гонорар за виконання спеціальних службових обов'язків у розмірі 150 карбованців на місяць [29, с. 423-425]. Отже, опозиціонерам вдалося синхронізувати свої зусилля у статистичній галузі за всіма сегментами місцевого самоврядування регіону.

В атмосфері аури політичного протистояння 11 січня 1877 р. у Чернігівському губернському земському зібранні почався розгляд проблеми фінансування діяльності статистичного бюро губернської управи, адже вже були підготовлені для публічного оприлюднення та видання перші результати прогресивної роботи органу і службовці, за умов належного забезпечення своєї праці, обіцяли завершити програму статистичних дослідів протягом трьох років [4, с. 140-200].

Широкомасштабне обговорення питання почалося з політичної атаки консерваторів, які докоряли науковцям тим, що до програми досліджень не були включені обстеження приватних маєтків місцевої аристократії. Квінтесенцією більшості претензій реакціонерів до службовців стало оприлюднення та публікація спеціальної записки депутата Л. Ждановича, у якій головною тезою нарікань був той факт, що земські статистики взагалі залишили поза увагою своєї праці верству великих земельних латифундіальних власників та їх родин – опори російської монархії у провінції. У документі прямо вказувалось, що бюро проявило велику упередженість, приділяючи левову частку своїх робіт

селянському соціуму суспільства, при цьому зовсім ігноруючи наявні проблеми великого дворянства на півночі Лівобережної України. Подібний підхід, на переконання консерваторів, був політично тенденційним і загрожував державній безпеці країни, оскільки свідомо відмова від аналізу стану nobilitetu краю веде до соціального протистояння верств суспільства. Крім того, велике незадоволення викликала й експедиційна форма праці бюро та спроба вивчення загального стану сільського господарства краю і різноманітних аграрних проблем регіону – консерватори вказували, що таких доручень бюро ніхто не давав. Л. Жданович заявив, що найкращим методом статистичних досліджень є математичний, яким послуговувався Чернігівський державний статистичний комітет, себто коли добування інформації йде шляхом бюрократичних запитів з центру до конкретних провінцій краю. Завершуючи аналіз програм статистичного бюро, Л. Жданович робив висновок про недоцільність фінансування земської статистичної служби, адже там є прояв яскравого політичного «сепаратизму» губернської управи, наявне широкомасштабне перевищення і зловживання службовими повноваженнями голови та персонального складу статистичного бюро [11, с.203-227].

Керманич ліберальної опозиційної фронди Лівобережної України – І. Петрункевич – виступив у губернському земському зібранні з промовою по цій проблемі. Він блискуче довів колосальну актуальність та невідкладну необхідність статистичного дослідження регіону з метою всебічної інвентаризації економічного потенціалу господарства краю, ґрунтовної підготовки земських бюджетів на засадах соціальної справедливості, всебічної розробки якісно нової системи земського податкоутворення та оподаткування, ліквідації катастрофічної соціальної нерівності та розшарування у територіальних громадах, широкомасштабних дослідів, якісних показників життєдіяльності населення [11, № 4, с. 159-164, 191-192].

Після виступу І. Петрункевича у сесійній залі земських зборів почалася емоційна та бурхлива полеміка. З промовою виступив голова статистичного бюро, член земської ліберальної партії північної України – М. Константинович. Він вказав на той факт, що статистичні дослідження розпочаті у багатьох земських губерніях Російської імперії, а тому посилення опонентів на відсутність потреб у подібних дослідах у світлі непроведення господарчих реформ не мають під собою ґрунтовних підстав. І навіть якщо бюро побажають закрити, все одно через кілька років земські установи регіону будуть змушені визнати цю помилку, відновити у повному обсязі статистичне дослідження краю і знову створити органи земської статистичної служби, адже поступ економічної діяльності земств неможливий без вивчення господарського комплексу територій. Що ж стосується закидів щодо методології проведення досліджень, то М. Константинович наголосив на тому, що ідеалізований опонентами математичний метод є раціональним при вирішенні завдань теоретичної статистики. Досліди ж економічного життя потребують, навпаки, практичної методології, особливо географічно-описового методу, який дозволяє всебічно та широкомасштабно вивчити процеси та явища функціонування господарства. Вказана методологія бюро усіляко була підтримана колегами з інших земських губерній, науковцями-експертами Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, статистичними конгресами у Санкт-Петербурзі та Москві. Твердження консерваторів про непродуктивність дослідження окремих місцевостей у контексті необхідності формування загальної картини економічного життя імперії не витримували критики – саме вивчення окремих географічних ареалів дозволяє фіксувати конкретні показники, класифікувати та групувати їх за типологією, здійснювати порівняльний аналіз та співвставлення категорій, узагальнювати та синтезувати здобуті наукові результати. Тому усі аргументи опонентів статистичного бюро, на думку доповідача, були позбавлені змістовності.

Політичний соратник М. Константиновича – О. Карпинський – підтримав позицію свого колеги. Він зауважив, що усі формальні питання щодо діяльності бюро були узгоджені з адміністрацією чернігівського губернатора. Губернська земська управа узяла на себе повну відповідальність за формування персонального складу статистичного бюро та фінансового забезпечення його роботи. Відтак, не може бути жодних розмов про перевищення службових повноважень, а тим більше – зловживання ними. Що ж стосується докорів про відсутність у програмах досліджень проблематики землеволодіння у регіоні, то вони мають під собою раціональний ґрунт. Однак, оскільки мова йшла про приватні активи, а земські установи – громадські інституції, то сама постановка цього питання є дискусійною, адже більшістю населення краю є селянський стан, який обирає інститути земського врядування та забезпечує їх функціонування сплатою відповідних податків. Крім того, поточні економічні проблеми найбільш стосуються власне селянської та козацької верстви громад. Саме тому головний акцент бюро було зроблено на дослідженні вказаних сегментів суспільства. Представник лібералів – М. Константинович – додатково зазначив, що діяльність статистичних служб у світі має природу слідчих дій у криміналістиці – вони досліджують як розвиток промислової індустрії, так і аграрного сектору економіки разом з торгівлею. Російське Імператорське Географічне Товариство ще у 1870 р. дійшло висновку, що найкращою методологією статистичних робіт є географічно-описовий метод, який, до речі, був застосований при вивченні торгівельних відносин на славетних українських ярмарках різними поколіннями учених [11, № 4, с. 165-199].

Після довготривалих дискусій, приймаючи до уваги соціальну гостроту і далеко неоднозначний характер емоційної полеміки, голова губернського земства поставив на голосування питання про асигнування 8000 карбованців на всебічне завершення роботи статистичного бюро управи та передачу програм його діяльності на розгляд профільній земській комісії. Більшістю голосів –

26 проти 22 – губернські збори ухвалили асигнувати на потреби праці бюро 8 тис. карбованців та обрати земську комісію для детального розгляду програм статистичного обстеження. До її складу від опозиціонерів було обрано О. Ліндфорса і І. Петрункевича [11, № 4, с. 200-202].

Емоції щодо статистичного бюро не вщухали у губернському земстві й надалі. Так, зокрема, 13 січня 1877 р. відбулось тривале засідання спеціальної комісії щодо «статистичного питання». Модератором став один з лідерів опозиціонерів – О. Ліндфорс, який запропонував надати слово профільному доповідачу, одному з членів статистичного бюро, талановитому ученому – П. Червінському. Оратор у своїй промові зазначив, що усі програми статистичних робіт мають дві мети: надати губернському земству увесь спектр наукових даних для розробки земських бюджетів і податкової системи; зібрати повну інформацію, яка б ілюструвала поточний стан економіки та господарства регіону. П. Червінський зауважив, що статистичне бюро використовує суто середні показники цінності, якості та прибутковості земельних володінь. Науковими інструментами для отримання цих показників стали рівень цін у галузі купівлі-продажу земель, масштаб орендних цін у регіоні, аналіз співвідношення і співвставлення видатків та доходів. По купівлям-продажам земельного фонду збирається уся інформація за угодами та їх умовам з 1861 р., що може впливати на цінність; ціни вивчаються подесятинно, тобто по відношенню до кожної частини кожного володіння; умови оренди досліджуються як у великих, так і в середніх латифундіях, з зазначенням подесятинної оплати у грошовій і негрошових формах. Прибутковість визначається ступенем видатків і доходів, дослідями способів обробки продукції, знарядь праці, кількості робочих днів та найманих працівників, форм і методологій виробництва у господарстві, цінової політики на найману робочу силу, формування бази даних про врожайність, ступінь використання різних угідь.

Науковець відзначив, що, оскільки у бюро не було можливостей отримати достовірні дані про врожайність за минулі десятиріччя, то спочатку була опрацьована існуюча на місцях довідникова інформація у вигляді фінансових канцелярських книг, а вже потім проведено широкомасштабне фронтальне опитування (анкетування) більшості місцевого населення громад щодо врожайності за останні роки. Що ж стосується описів конкретних окремо взятих володінь, то цю роботу планується виконати на завершальному етапі праці бюро: заплановано дослідити дев'ять найбільш показових угідь – по три від кожної групи прибутковості, цінності та якості, і окремо три показових селянських володінь – наділи «малоросійських» козаків, колишніх поміщицьких селян і державних селян, звісно, за їх участю, що надасть красномовний матеріал для аналізу відповідних процесів в аграрному секторі економіки краю [11, с. 343-346].

Комісія, уважно заслухавши доповідь, постановила: 1) при проведенні дослідів віддавати перевагу інструментам орендних і продажних цін; при визначенні ступеню врожайності брати до уваги відсоткове співвідношення, надавати першість інформації земських повітових управ регіону; у сфері найманої праці використовувати лише найбільш поширені показники; оскільки точні дані по землеволодінню отримати неможливо, у силу домінування дрібних та середніх латифундій, де панівне становище займають угіддя «малоросійського» козацтва; просити повітові земства усіляко сприяти статистичній службі у справі зібрання інформації; 2) зобов'язати членів статистичного бюро розробити єдиний формат опитування респондентів щодо проблем землеволодіння і землекористування; просити повітові земства призначити для допомоги науковцям тимчасових своїх представників, які будуть представляти органи місцевого самоврядування; 3) у програмах з вивчення землеволодіння і землекористування виключити питання особистого характеру, стану здоров'я; розібратися з проблемами зберігання та охорони стратегічних

запасів хліба, дослідити питання історії церковних інститутів у провінції, виключити питання про успішність освіти та навчання; зняти проблеми кредиторської заборгованості і даних по позиках, питання про обсяги вилову рибної продукції замінити на детальний опис водних ресурсів, їх використання та характер підводного світу; виключити питання про кількість пасік та їх господарів; в обов'язковому порядку внести інформацію про ступінь використання мінеральних добрив при обробці земельних наділів; при вивченні проблем механізації виробництва брати до уваги відсоток використання сучасного інструментарію; 4) щодо сінокосів і лісовирубів з'ясовувати форми і види робіт, подальше використання відходного матеріалу; вагомим питанням вважати проблематику дослідів садівництва у всіх його складових; 5) принциповими питаннями повинні стати дослідження форм і видів залежності та експлуатації тимчасово залежних поміщицьких селян, всебічне вивчення соціального стану безземельного селянства, яке постійно проживає у конкретних місцевостях, проблематику селянських корпоративних відносин не вносити до імперативів праці бюро [11, с. 346-349].

Перша ухвала комісії дає нам підстави говорити, що абсолютним пріоритетом статистичного бюро було селянське землеволодіння та землекористування у регіоні. Особливу увагу викликають акценти на середні показники, дослідження форм і методів експлуатації, вивчення способів використання різних ресурсів; факт запрошення до дослідів спеціальних осіб від повітових управ, що свідчить про прозорість та відкритість процедур, намагання залучення до справи некорпоративних осіб.

14 січня 1877 р. відбулось додаткове засідання особливої земської комісії, яка провела обговорення зауважень принципових опонентів діяльності статистичного бюро. За ініціативою депутатів консервативної більшості зборів до пунктів про лісове господарство краю були внесені тези щодо необхідності

збирання інформації про рівень пожежної безпеки, витрат на охоронну діяльність, зберігання та використання продуктів лісництва.

За принциповим наполяганням реакціонера Л. Ждановича, комісія внесла корективи у програми дослідження великих земельних латифундій: збір даних про кількість проданих маєтків великої аристократії з 19 лютого 1861 р.; інформацію про кількість публічних комерційних торговельних і добровільних угод по маєткам нобілітету; збір інформації про нових власників маєтків дворянства та умов купівлі-продажу цих активів власності; детальне вивчення параметрів приватного кредитування для великих землевласників, прискіпливе дослідження банківських іпотечних та приватних боргів по маєтностям нобілітету; збір інформації про статистику міграції земельної аристократії з провінції до міст та зміну сфери діяльності панівного стану суспільства; ретельне вивчення динаміки змін в активах власності дворянства, які залишились в особистому управлінні через довірених осіб, скрупульозне дослідження статистики орендних цін у регіоні з одночасним створенням реєстру орендарів; збір інформації про системи ведення господарства у маєтках великих землевласників: форми, методи, способи господарювання; вивчення системи експлуатації селянства.

Комісія ухвалила рішення про те, що під терміном «велике землеволодіння» статистичне бюро повинно розуміти латифундії більші, ніж 100 десятин у кожному повіті краю. Для земських повітових управ, з метою дослідження землеволодіння і землекористування, членом статистичного бюро і ліберальної опозиційної фронди, відомим ученим-економістом В. Варзаром був розроблений спеціальний проєкт статистичного бланку. За його наполяганням, програми вивчення одиниць промислової індустрії, крім математичної методології, були доповнені якісними інструментами – вимогою оцінки і всебічної економічної характеристики. Дрібні об'єкти кустарних промислів та

промислового виробництва було вирішено досліджувати окремо, адже вони являли собою приклад дрібновласницького устрою минувшини.

Л. Жданович запропонував внести зміни до програм вивчення «робітничого питання» у регіоні: зібрати інформацію про систему оплати праці, скласти статистичні таблиці та діаграми смертності й інвалідності на виробництвах; вивчити статистику банківських застав і кредитування під виробництво продукції; у принципово важливій для краю галузі плантаційного сегменту аграрного сектору всебічно та детально дослідити проблеми розмежування латифундій, вивчити цінову політику на продукцію, зібрати інформацію про оптимальні терміни збору врожаю у регіоні; ретельно розібратись у проблематиці ринків збуту продукції плантаційних господарств як приватних власників, так і артільних коопераційних товариств з дрібними комерсантами.

Комісія постановила: програми для статистичного дослідження визнати повними і доцільними для широкомасштабного використання; запропонувати губернським земським зборам зобов'язати статистичне бюро губернської управи у 1877 р. дослідити три показових повіти – Чернігівський, Борзнянський та Новозибківський, як типових репрезентантів північної, південної та центральної частин регіону і підготувати широкомасштабну доповідь губернському земському зібранню про основні результати проведеної наукової роботи з додатком усього необхідного економічного апарату; просити губернську земську управу виготовити спеціальні статистичні бланки у подвійній кількості, а діловодство у цій сфері доручити безпосередньо повітовим земським управам [11, с. 343-354].

Аналіз протоколів профільної комісії дозволяє стверджувати, що представники ліберальної опозиційної фронди пішли на усі можливі та прийнятні компроміси з консервативно-реакційною більшістю губернського земства, щоб зберегти функціонування архіважливого економічного органу

земського самоврядування – статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі.

18 січня 1877 р. на засідання Чернігівського губернського земського зібрання була подана доповідь спеціальної комісії щодо програм статистичного дослідження краю. Представники ліберальної партії наполягли на скороченій процедурі розгляду документу, оскільки терміни сесії вже збігали і велика частина депутатів могла достроково залишити збори, щоб поїхати додому. Зібрання прислухалось до слушної ініціативи опозиціонерів і невеликою більшістю голосів постановило приймати рішення по «статистичному питанню» лаконічними резолюціями. У відповідь на це більшість консервативної фракції губернського земства з обуренням демонстративно залишила залу засідань, висловивши у такий спосіб свій протест і влаштувавши публічну обструкцію.

Тим не менше, формальний кворум для легітимності засідання був і голова губернського земства надав слово доповідачу спеціальної комісії, одному з лідерів земських лібералів – О. Ліндфорсу. Представник фронди зазначив, що три повіти, обраних для показового статистичного обстеження, були визначені у світлі логіки ступеню завершеності розмежування повітів та характеру результатів експериментальних дослідів у конкретних волостях вказаних територій. Голова статистичного бюро – М. Константинович, доповнюючи виступ доповідача, наголосив, що статистичне дослідження міста Чернігова вже завершене і готове для опублікування. Крім того, обрані повіти є показовими і репрезентують економічну та господарську характеристику північної України у цілому. Наприклад, лише в одному Чернігівському повіті є багато особливостей – на півночі малопробуткові землі, на півдні – доходи від латифундій вище середніх тощо. О. Ліндфорс відзначив, що проєкт схвалений усіма членами комісії та підписаний власноручно. Заслухавши проєкт доповіді, Чернігівське губернське зібрання постановило: затвердити документ та передати до виконання губернській земській управі [11, № 8, с. 334-337]. Отже, зусиллями

ліберальної опозиційної фронди існування та функціонування статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи було врятовано, незважаючи на пряму протидію консервативно-реакційної більшості земського зібрання.

Слід наголосити, що «статистичне питання» стане лакмусом звинувачень ліберальних земців Північного Лівобережжя у «революційній» та «антидержавній» діяльності у найближчому майбутньому. Унікальні результати праці земської статистичної служби, які були публічно репрезентовані, яскраво демонстрували реальний стан економіки та господарчого комплексу північної України і являли собою науковий фундамент для розробки подальших кардинальних реформацій в українському Поліссі з метою модернізації не тільки території Сіверщини, а й усіх регіонів Російської імперії. Необхідно відзначити, що домінування імперативів економічної географії і порівняльної статистики при науковому забезпеченні досліджень мало дуже корисний вплив на результати праці службовців. Нерівномірність і розбалансованість, катастрофічно кричуща несправедливість податкової системи краю призводили до кризи диспропорцій земських бюджетів, прямим наслідком якої було широкомасштабне посилення соціального антагонізму у суспільстві, міжстанових ексцесів у громадах. На переконання представників опозиційної фронди, цьому можна було зарадити комплексом заходів, у тому числі реалізацією реформ податкової системи регіону, через впровадження концептуального прогресивного принципу: чим більші активи власності, їх цінність, прибутковість, врожайність, тим більші податкові видатки. Зовсім не дивно, що такі економічні імперативи аристократичної опозиції були сприйняті більшістю консервативного дворянства – основними власниками активів – як революційний акт, направлений на знищення панування вже й так збіднілої корпорації місцевого нобілітету, а, відповідно, і соціальної опори російського абсолютизму у регіоні. Звідси й принципове опонування та супротив ідеям прогресу з боку реакціонерів. Акцент на досліді ґрунтів північної України,

експедиційна форма діяльності статистичної служби, опора на якісні показники взагалі викликали у консерваторів несприйняття та відторгнення економічної філософії земської ліберальної партії.

Репрезентанти опозиційної фронди, крім губернського рівня, проводили роботу щодо «статистичного» питання й на рівні повітових земств. Так, зокрема, 7 жовтня 1877 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання ліберали, які складали основу повітової земської управи, презентували основні результати наукового обстеження Борзнянського повіту статистичним бюро Чернігівської губернської земської управи. Було наголошено, що унікальний характер і значення проведеної роботи дозволяють усебічно та широкомасштабно реформувати податкову систему повіту, створити принципово важливі реєстри активів майна та їх власників, ліквідувати системну кризу повітового земського бюджету, впроваджувати більш прогресивну політику у сфері економіки та господарства. Повітова земська управа просила збори детально розглянути здобуті статистичним бюро результати, для чого необхідно створити спеціальну комісію, яка б імплементувала досягнення статистичної служби при розробці вже найближчих бюджетів Борзнянського земства на 1878-1879 рр.

Борзнянське повітове земське зібрання постановило: створити особливу комісію земства для обговорення цього питання; доручити цьому органу розроблення нового земського бюджету на основі досліджень статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи; спираючись на фундамент досягнень статистичної служби підготувати інструменти реформування земської податкової системи Борзнянського повіту; усі пропозиції внести до екстреного засідання повітового зібрання. До спеціальної комісії були обрані три представники опозиційної фронди – І. Петрункевич, В. Савич, Н. Волк-Карачевський [12, № 2, с. 10].

Вже після обідньої перерви Борзнянське повітове земське зібрання приступило до розгляду результатів статистичних досліджень по суті. Повітова земська управа нагадала зборам, що Борзнянське земське зібрання 1876 р. прийняло рішення розподілити прибутковість земельних латифундій повіту на 7 розрядів, і вже на їхній основі розробляти нову земську податкову систему. Влітку 1877 р. статистичне бюро Чернігівської губернської земської управи детально обстежило Борзнянський повіт і публічно оприлюднило результати досліджень у спеціально підготовленому виданні. У вказаній праці послідовно надана ретельно зібрана науковцями інформація та дані про стан господарства і економіки повіту. Зокрема зазначено, що повіт належить до районів стабільно середньої, перспективної прибутковості земельних активів. Службовці констатували наявність 14 розрядів орендних цін у повіті, але домінуючою була оренда з половини врожаю, коли додавались грошові та посівні субсидії.

Окрему увагу управа приділила проблемі оцінки земельних угідь. Виконавчий орган пропонував поєднати показники врожайності та розрядів орендних цін і в такий спосіб отримати середній показник оцінки активів. На практиці це передбачалось робити наступним чином: грошовий еквівалент орендної плати власника землі поєднувався з усім спектром додаткових виплат; з отриманої суми здійснювалися видатки на переробку врожаю; сума, яка залишалася, становила середній прибуток від кожної десятини землі повіту. Отриманий фінансовий ресурс слід було розподілити на три роки – період єдиного сівообороту в аграрному секторі. Кошти, які залишались, становили щорічний прибуток з десятини землі, щоправда, без урахування асигнувань на загальні видатки. Приблизну прибутковість лісових угідь повіту статистики пропонували визначати за наступною методологією: панівні ціни на продаж деревини розділяти на каденцію відновлення запасів лісових ресурсів, тобто обороту зрубу деревини. Вказаний спосіб дозволяв визначати поточний

щорічний дохід від реалізації лісових продуктів і приблизний прибуток від земель у лісовій зоні територій повіту.

Що ж стосується архіважкої проблеми оцінки приватних земельних володінь – маєтків, садиб та прибудинкових городів, то представники земської статистичної служби і повітова управа бачили два варіанти виходу з цієї ситуації: або обирати фундаментом оцінки масштаб продажних цін на вказані землі, або прирівняти згадані одиниці власності до продуктивних земельних активів. Другий варіант, на переконання авторів доповіді, був найбільш природнім і адекватним, адже цінність приватного активу полягала не в самому земельному наділі, а виключно у ступені фінансово-економічної капіталізації власності (праця господаря і найманих працівників, комплекс видатків на технічну обробку угідь). Тобто мова вже йшла про формування оборотного капіталу, який де-факто звільнявся від оподаткування.

Загалом, доповідь управи у цілому відображала імперативи земського лібералізму у «статистичному питанні»: глибокий акцент на розширення соціального ландшафту досліджень; примат грошових еквівалентів; домінування принципів цінності, якості, прибутковості володінь; панування філософії капіталізації господарств і економіки краю; запровадження революційного принципу пільгових податкових преференцій. Борзнянське повітове земське зібрання, детально розглянувши доповідь, ухвалило: погодитись з позицією управи; негайно передати унікальні здобутки статистичного бюро губернської земської управи спеціальній комісії повітових зборів для розробки нової земської податкової системи Борзнянського повіту [12, № 2, с. 15-25].

Прогрес опозиційної фронди, здобутий у «статистичному питанні», та реальна загроза економічної революції на рівні повіту у формі появи нової податкової системи, змусили консервативно-реакційні кола краю консолідуватись та піти у «наступ» на статистичне бюро Чернігівської губернської управи з метою припинення його «небезпечної» діяльності. У січні

1878 р. на сесії Чернігівського губернського земського зібрання знову було поставлено на порядок денний питання про функціонування та фінансування спеціального органу статистики земської губернської управи. Розгляд проблеми був позначений вже прямим публічним зіткненням принципових ідеологічних опонентів. 17 січня на черговому засіданні губернського земства з промовою виступив представник ліберальної партії – М. Константинович. Він зазначив, що статистичні дані по промисловій індустрії регіону зібрані, але вони ще не оброблені та потребують порівняльної аналітики. Хоча умов для розвитку галузі немає: у Борзнянському повіті функціонує лише чотири одиниці промисловості, у Чернігівському – три. Де-факто, потенціалу край поки що не має. Що стосується завершення статистичного обстеження, то бюро ще не надавало управі своїх обґрунтованих міркувань з цього приводу, а тим більше штатного розпису бюро з зазначенням необхідної кількості найманих службовців, які повинні завершити розпочату наукову роботу. Депутатський корпус губернських зборів повинен розуміти специфіку праці бюро: півроку науковці експедиційним способом збирають увесь наявний матеріал, а потім півроку обробляють його, проводять аналітичну і синтетичну діяльність. Саме тому опубліковані результати лише по Чернігівському та Борзнянському повітах.

Продовжуючи, М. Константинович з жалем констатував факт того, що абсолютна більшість міст та містечок регіону статистично не досліджені, за виключенням столиці регіону – Чернігова, що обумовлено, перш за все тим, що система міського самоврядування, згідно імперського законодавства, є автономною і незалежною від земської. Основний спосіб оцінки активів міської власності – принцип кореляції та узгодження з системою фінансового страхування майна. Статистичне бюро, за сприяння Чернігівської міської думи, направило до столиці північної України спеціально підготовлених службовців – реєстраторів, які зібрали й узагальнили увесь наявний матеріал, що став основою для розробки податкової системи бюджету міського самоврядування

м. Чернігова. Статистичне відділення губернської земської управи не відмовляється у принципі від дослідження інших міст і містечок краю, однак було б значно логічніше та корисніше, якби інформацію по урбаністичним одиницям збирали спеціалісти саме міського самоврядування, а зусилля губернського бюро були направлені саме на вивчення півночі Лівобережної України у цілому, з головним акцентом на селянську провінцію – основу економіки регіону. Відділення вже направило листи інститутам міського самоврядування краю з поясненням: якщо виконавчі органи міських дум і повітових земських зібрань не асигнують необхідних коштів на потреби статистичного обстеження, статистичне бюро не буде проводити вказаних робіт; у разі, якщо цю працю доручать провести виконавчим органам губернського земського зібрання, то через рік відділення гарантує збір, узагальнення та публікацію результатів дослідження муніципальних активів власності, причому у формі економ-варіанту.

Що стосується проблем вивчення приватних земельних володінь, то представник опозиціонерів відзначив, що такою науковою інформацією бюро дійсно не оперує, адже це повинна бути виключна прерогатива Чернігівської губернської межевої палати, яка має ексклюзивні повноваження для дослідження цього спектру власності. Втім, треба зауважити, що точна кількість приватних володінь у регіоні визначена абсолютно точно – потрібно лише уточнити інформацію по повітах. Окремо М. Константинович зупинився на звинуваченнях консерваторів у тому, що статистичне бюро упереджено ставиться до оцінки маєтків та садіб дворянства, прирівнюючи і порівнюючи їх з безпосередньо землями виробничого призначення. Оратор наголосив, що маєткові та присадибні землі приносять доходи господарям, які на практиці неможливо оцінити, – адже немає відповідних методів. Прибутковість цих земель залежить виключно від вкладених у них оборотних капіталів, які, згідно діючого земського законодавства, не підлягають жодному оподаткуванню.

Широкомасштабний комплекс інформації по аграрним одиницям цукрових і тютюнових плантацій зібраний у повному обсязі, а тому ці дані мають бути використані при розробці податкових новацій.

У заключному епізоді своєї промови М. Константинович зауважив, що, критикуючи статистичне відділення і його методологію, ніхто так і не збагнув належним чином оцінити унікальне значення праці земської статистичної служби. Вже наявне бажання закрити бюро повинно бути обґрунтоване – потрібно довести непотрібність статистичних дослідів, оманливість методів досліджень відділення, адже, якщо дефініцію «цінність землі» можна вважати досить умовною, то термін «прибутковість» є цілком адекватним і має свій безпосередній вияв у фінансовій формі, у тому числі – по середнім показниках. Стосовно ж прямих ініціатив консерваторів передати статистичні роботи повітовим земським управам регіону, то такі пропозиції у принципі нереалістичні. Повітові управи не мають для цього ні фінансових ресурсів, ні кошторису витрат, ні штату спеціально підготовлених спеціалістів, ні інтелектуальних потужностей. Кінець-кінцем, дилетанти не зможуть описати будь-яку губернію за рік, не кажучи вже про цілий регіон. Відтак, М. Константинович наголосив, що більшість претензій до статистичного відділення є кричуще упередженими [13, № 10, с. 284-294].

Інший представник ліберальної партії – О. Карпинський – зауважив, що на поточний момент інституції земського самоврядування не мають жодних реальних показників для підготовки бюджетів краю, тим більше в умовах катастрофи податкових недоїмок до кошторисів повітових земств регіону. Якщо ж полемізувати про корисність праці статистичного відділення, то вона показова якраз для повітів кожної окремо взятої губернії. Представники Чернігівського та Борзнянського повітів вже переконалися, що без реформування податкової системи на основі досягнень статистичних обстежень якісних змін в економічному житті досягти неможливо. Результати роботи бюро яскраві та

повинні бути системно продовжені синхронно з процесом і процедурами подальшого розмежування земельного фонду Чернігівської губернії. Головну мету відділення вже виконало – визначена прибутковість земельних володінь по двох повітах Чернігівської губернії, а тому жодної абсурдності у бюджетній та податковій політиці Борзнянського та Чернігівського повітів вже більше не буде [13, № 10, с. 299-300].

З доповіддю виступив і керманіч ліберальної опозиційної фронди північної України – І. Петрункевич, який послідовно і всебічно обґрунтував необхідність функціонування та продовження плідної діяльності статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи. Після цього виступу голова Чернігівського губернського земського зібрання поставив на голосування питання про асигнування 8 тис. крбованців для завершення статистичних робіт. Результати таємного голосування засвідчили, що більшість губернських земських зборів виступає проти фінансування подальшої діяльності земської статистичної служби. Повторний перерахунок голосів ліберальною партією показав, що мала місце значна фальсифікація і маніпуляція, адже фактична більшість депутатського корпусу зібрання взагалі не приймала участі у голосуванні бюлетенями. Тим не менше, формально справа була вирішена і залишалось лише прийняти юридичні рішення, які б забезпечили офіційне закриття статистичного бюро [13, № 10, с. 297-305, 311-314].

Наступного дня, 18 січня 1878 р., проблема знову була поставлена на порядок денний, оскільки консервативно-реакційна більшість запропонувала не поспішати і змінити програми діяльності статистичного відділення, що дозволить, буцім-то, не закривати його роботу.

Нові обставини змусили М. Константиновича, з метою деталізації пояснень про діяльність статистичного відділення, знову попросити слова і викласти позицію бюро. Представник ліберальної партії наголосив, що земські статистики можуть обстежити п'ять повітів краю на рік, а вартість цих робіт вже

внесена у задекларовану суму кошторису функціонування органу. Широкомасштабність досліджень не буде затягувати темпоритм праці, адже, крім наукового інтересу, присутній ще й великий практичний, який обумовлює актуальність процесів та процедур. Персональний склад відділення принципово не погоджується з точкою зору своїх опонентів, які є прихильниками математичного методу статистичної роботи, тобто централізованого, через бланки збирання даних з провінції у формі звітної документації з показниками цінності, якості та прибутковості земельних латифундій регіону. Представник лібералів відповідально заявив, що згадана методологія не дає жодних результатів. Наприклад, у Борзнянському повіті з 115 бланків звітності повністю заповнені інформацією були лише 5.

М. Константинович відзначив, що перші результати діяльності статистичного бюро губернської управи видані та розіслані до усіх повітових земських управ краю з метою обов'язкового розповсюдження серед депутатів повітових земств і громадськості повітів. Дані рубриковані, структуровані та систематизовані. Створювати ж особливу комісію, як ініціюють реакціонери, щоб вона вказувала науковцям, яку саме інформацію їй збирати, – вершина нахабства та невігластва, що неодмінно призведе до всебічної профанації процедур. Оратор відзначив, що доля статистичних досліджень на півночі Лівобережної України дуже дивна. Незважаючи на те, що питання виключно економічне, стосується господарчого комплексу, націлене на практичну реалізацію, воно неочікувано для багатьох отримує статус політичної проблеми. Свідчення цього – яскрава позиція консервативно-реакційної більшості, яка усіма правдами-неправдами намагається якщо й не закрити, то хоча б максимально зашкодити функціонуванню та діяльності статистичних органів інституцій земського самоврядування. М. Константинович зазначив, що розгляд подальшої долі статистичного відділення губернської земської управи потрібно завершувати і визначатись по суті справи: чи потрібно асигнувати 8 тис.

карбованців на функціонування бюро? Чи обирати особливу спеціальну комісію губернського земства для змін програм статистичних дослідів? Які конкретні зміни хочуть внести опоненти діяльності земської статистичної служби? [13, № 11, с. 330-344].

Очільник земської ліберальної фронди регіону – І. Петрункевич зазначив, що він та його соратники будуть голосувати проти продовження статистичних обстежень регіону, адже ніхто не знає, на що саме витрачатимуться кошти земського бюджету. Анонсовані консервативними опонентами зміни до статистичних програм досліджень бюро вражають цинізмом. З цілісної картини економічного життя та господарського побуту свідомо видаляється принципово важлива частина – характеристика стану землеволодіння та землеробства. Ініційований підхід дуже нагадує картину з медичної галузі, коли лікар лікує хворого лише від однієї хвороби, хоча хвороб більше десяти, а фінансово-економічний стан краю лише підтверджує це. Для того, щоб досягти якісних змін у поточному становищі регіону потрібен виключно сукупний, комплексний, всебічний та системний аналіз господарства.

Одна з ключових проблем, на переконання політика, полягала у тому, що у Чернігівській губернії не всюди і не завжди переважало землеробство як панівна форма зайнятості провінційного населення. У північних повітах губернії більша частина людності жила за рахунок кустарних промислів, але аж ніяк не завдяки землеробству. Для конкретного прикладу наводилася ситуація Редьківської волості Чернігівського повіту, де якість земельного фонду у силу географічних причин була низькою, а тому населення працювало у галузі промислів. Виникає питання – як встановлювати податки у волості, якщо не буде вивчено землеробство у принципі? Головний аргумент, який висували опоненти відділення при бажанні зменшити терміни статистичного обстеження, приносячи у жертву принципи якості, – підвищення цін на землю. Однак приклади, наведені ними, були дуже суб'єктивними і, передусім, повністю

пов'язаними зі збільшенням масштабу орендних плат при будівництві залізниць на території Лівобережної України. У сегменті землеробства нічого подібного немає – дані показують, що, по суті, залишається у силі стара система орендування земельних наділів. Завершуючи промову, І. Петрункевич запропонував консерваторам відмовитись від хибної ідеї про зміну програм статистичного обстеження Чернігівської губернії та обрання нової комісії, яка, буцім-то, розробить «правильні програми». І. Петрункевич прямо запитував: хто з науковців погодиться працювати у статистичній службі в умовах, коли їм буде наказано, до яких конкретно результатів вони повинні прийти?!

Після промови І. Петрункевича консерватори наполягли на голосуванні постанови про продовження функціонування статистичного відділення губернської управи, але виключно на умовах скорочення програм робіт, які розробить обрана зборами особлива спеціальна комісія. Фракція ліберальної партії, прекрасно розуміючи, що мова йде про політичний шантаж, публічно заявила про те, що не буде підтримувати існування земської статистичної служби у такому вигляді. Цинічний, фірмово «ієзуїтський» політичний розрахунок реакціонерів зіграв свою роль і проведенне голосування у черговий раз засвідчило, що Чернігівське губернське земське зібрання виступило противником існування статистичного бюро – 39 голосів проти 36. Остаточне рішення про закриття відділення було ухвалене [13, № 11, с. 336-344].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 22 січня 1878 р. представник прогресистів – О. Карпинський виступив від імені ліберальної фракції. Оскільки зібрання підтвердило своє рішення про закриття статистичного відділення губернської земської управи і надало виконавчому органу відповідні директиви, то він ініціював пропозицію про офіційне завершення юридичної процедури функціонування статистичного бюро і, як наслідок, – виплати з земського бюджету усього комплексу посадових гонорарів персональному складу статистичного бюро у розмірі 1050 карбованців.

Губернське земство одностайно підтримало ініціативу ліберальних гласних [13, № 16, с. 542]. Отже, проіснувавши два роки та надавши перші результати по найбільш показовим повітам Чернігівської губернії, губернська земська статистична служба північної України була ліквідована внаслідок непереможного протистояння консервативної та ліберальної партій у регіональному «парламенті».

Незважаючи на ліквідацію земської статистики на губернському рівні, наукові обстеження мали продовження на повітовому – здоровий глузд і колосальна економічна необхідність зробили свою справу. Наприклад, протягом 1878-1880 рр. зусиллями колишніх членів статистичного відділення губернської управи було здійснено обстеження Ніжинського повіту Чернігівської губернії та опубліковано результати цих статистичних досліджень [3, с. 55-56].

Як і пророкував О. Карпинський, земські інституції не змогли довго протриматись без ґрунтовних досліджень реального стану економіки регіону. Вже у січні 1881 р. у Чернігівському губернському земстві були продовжені дебати щодо необхідності відновлення функціонування земської статистичної служби. Так, 20 січня губернські збори розглянули спеціальну доповідь кошторисної комісії земства про нагальну потребу відновлення діяльності статистичного бюро губернської управи. Зібрання попередньо постановило визнати необхідним збирання статистичних відомостей для подальшого реформування податкової та бюджетної системи краю.

У ході розгляду ініціативи з промовами виступили представники ліберальної опозиційної фронди. П. Червінський зауважив, що краще мати у розпорядженні повноцінне статистичне бюро, де будуть працювати спеціально найняті на земську службу науковці, ніж погоджуватись на пропозиції консерваторів про запровадження посади уповноваженого губернського земства зі статистичних питань. Відділення повинно надати як губернському, так і повітовим земствам регіону ретельно оброблену інформацію, ознайомлення з

якою сформує ґрунт для концептуальних висновків. Будь-яке заміщення експедиційної форми праці бюро є профанацією процесу.

О. Ліндфорс наголосив на тому, що земську статистику потрібно поставити в умови незалежності від політичної боротьби різних партій у земських зібраннях, які вже одного разу знищили її. Бюджетна комісія пропонує це зробити за допомогою інструменту посадового призначення завідувача бюро, який не буде входити безпосередньо до персонального складу відділення. Доповідач заявив, що і він, і його політичні соратники ініціюють клопотання не зупинятись на цьому варіанті, а йти ще далі – призначати або обирати на цю керівну посаду персону, яка взагалі може не мати нічого спільного з інституціями земського самоврядування. І чим ширшим буде коло претендентів, тим більше шансів на те, що земство зможе обрати достойного кандидата, не пов'язаного зі спектром різноманітних інтересів, а тим більше, – незалежного від консервативного середовища, яким однозначно буде інститут уповноваженого.

Аналізуючи проблеми майбутньої діяльності відновленого статистичного відділення, П. Червінський зазначив, що важливим питанням є вивчення показників врожайності земельних латифундій краю. Якщо в етнічно російських губерніях з цим простіше – там домінує общинне землеволодіння і землеробство, то в українських панують дрібновласницькі одиниці активів і широкомасштабний ландшафт орендування наділів. На українських землях потрібно досліджувати не тільки частину власника володіння, але й особи, яка орендує та використовує наділ. Відповідно є суб'єктивний момент процедур. Що ж стосується щорічної офіційної господарської звітності поміщицьких економій, то фактично її немає, адже по суті у південних повітах Чернігівської губернії вже не залишилося великих і середніх землевласників зі стану дворянства. Єдино можлива у цих умовах методологія – опитування та географічний опис, які дають можливість вивести приблизні середні показники. Опоненти парирували, що при таких методах буде багато свавілля. Однак проти цього існував запобіжник –

система перехресного опитування та дослідження цілого спектру володінь і персон у різних місцевостях для уникнення різноманітних упередженостей і отримання даних для обговорення здобутих матеріалів. Відомі бюрократичні бланки можна використати у разі, якщо мова йде не про принципові показники. З метою уникнення нарікань у тому, що статистики проявляють компліментарність та симпатії виключно до селянства, за основу обстежень потрібно взяти сталу дефініцію – «земельну дачу», яка буде включати як володіння «малоросійського козацтва» і колишніх поміщицьких селян, так і приватні володіння аристократії. Земська статистична служба повинна бути звільнена від політичного впливу і тиску, насамперед, – великого латифундіального нобілітету, адже політична боротьба і практичні наукові дослідження є несумісними речами. Тому обрання уповноваженого нічого не вирішить – він не зможе без професійної допомоги земських службовців виконати поставлені завдання.

У результаті плідного обговорення Чернігівське губернське земське зібрання постановило: 1) для координації і керівництва роботою штату статистичного бюро призначити завідувача відділення; 2) персональний склад органу повинен складати не менше двох найманих земських службовців – профільних учених, науковців; 3) асигнувати на потреби функціонування та діяльності статистичного бюро 8 тис. карбованців; 4) призначити завідувачу службовий гонорар у сумі 1800 карбованців; 5) для повноцінної праці статистичного бюро затвердити подані кошторисною комісією програми відповідних дослідів [14, № 9, с. 109-121].

25 січня 1881 р. Чернігівське губернське земство додатково ухвалило: доручити статистичному бюро губернської земської управи дослідити реальне становище малоземельного і безземельного селянства Мглинського і Суразького повітів Чернігівської губернії у світлі майбутнього розв'язання пекучого та роками не вирішуваного питання продовольчої безпеки у цих повітах [14, № 16,

с. 197-199]. 26 січня П. Червінський був обраний завідувачем статистичного відділення губернської земської управи [14, № 18, с. 207-208]. Він розробив «Землевласницьку програму» для статистичних дослідів і оприлюднив детальні пояснення до неї [30, с. 1-68].

11 грудня 1882 р. завідувач статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи П. Червінський виступив з доповіддю про підсумки діяльності бюро за поточний період. Він зазначив, що у 1881 р. було асигновано 2000 карбованців на спеціальне обстеження Мглинського і Суразького повітів, які знаходилися на особливому контролі земських виконавчих органів через загрозливе становище продовольчого забезпечення. Цього ж року бюро отримало офіційне клопотання від земських інститутів Стародубського повіту Чернігівської губернії щодо проведення статистичного дослідження за рахунок губернського земства. Що ж стосується оприлюднення результатів праці науковців у формі спеціальних видань, то П. Червінський зауважив, що видатків на ці потреби у земських бюджетах немає, а тому збори депутатів повинні врахувати це питання. Оратор наголосив, що результати по Козелецькому і Конотопському повітах уже надруковані коштом губернської земської управи з фінансів, які залишилися з бюджету 1881 р. Очільник відділення зазначив, що планується опублікувати по три статистичні описи повітів губернії на рік, тому для цього будуть необхідні видатки у сумі 500 карбованців на один повіт. Відповідно, на три повіти знадобиться 1500 карбованців. Утім, на кінець 1882 р. статистичне бюро просить 2500 карбованців: для видання результатів обстежень аж 4 повітів регіону і 2 принципово важливих описів Мглинського і Суразького повітів. Після ретельного обговорення губернське земство ухвалило: затвердити доповідь статистичного відділення губернської управи; дати згоду на асигнування необхідних бюро коштів з земського бюджету для практичної реалізації задекларованих планів [26, № 1, с. 227-229].

Статистичні обстеження були продовжені і на рівні повітів Чернігівської губернії. 11 вересня 1884 р. на засіданні Городнянського повітового земського зібрання П. Червінський ініціював створення спеціальної комісії земства для розгляду і підготовки до публікації статистичного опису Городнянського повіту, завершеного зусиллями як науковців статистичного відділення Чернігівського губернського земства, так і статистиків Городнянської повітової земської управи. Земські збори підтримали пропозицію доповідача і постановили: створити спеціальну комісію для розгляду і оприлюднення досягнень земської статистичної служби; до персонального складу органу долучити по 2 делегати від кожної волості Городнянського повіту [16, № 2, с. 24].

17 жовтня 1884 р. на засіданні Ніжинського повітового земського зібрання репрезентант земських лібералів – О. Шлікевич запропонував повітовим зборам створити комісію земства, яка б провела дуже потрібну роботу з осучаснення опублікованих у 1877 р. праць статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи шляхом їх доповнення актуальними показниками, оскільки від моменту видання епохальної збірки пройшло 7 років. Депутатський корпус підтримав ідею ліберала і ухвалив рішення створити комісію повітового зібрання для осучаснення праць статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи. До складу комісії від земських прогресистів був обраний О. Шлікевич [15, № 3, с. 18].

Апофеозом та квінтесенцією потужних зусиль опозиційної аристократичної фронди північної України у сфері статистичної науки став вихід унікальної серійної колективної праці земської статистичної служби Північного Лівобережжя – «Матеріали для оцінки земельних угодій» у 15 томах (1877-1887 рр.) [20]. Наголосимо, що земські статистики наполягали на тому, що в умовах неможливості створення єдиного кадастру саме середні показники є найбільш сталими, оптимальними та достовірними, а тому терміни «середня прибутковість» і «середня цінність» можна вважати синонімічними. Крім того,

службовці відзначали принципову потребу у проведенні статистичних робіт по окремих групах населення провінції – так званого «малоросійського козацтва», державним селянам, колишнім кріпакам, поміщицьким, тимчасовозобов'язаним селянам. На переконання науковців, ці суспільні стани знаходились у принципово різних соціально-економічних умовах життя, що не могло не позначитись на їхньому фінансовому становищі. Окремо статистична служба акцентувала увагу на тому, що цінність, прибутковість та якість земельних володінь суттєво залежить від її капіталізації, тобто існує пряма кореляція вкладених коштів у сільськогосподарське виробництво та подальшої її продажної вартості, для з'ясування якої вкрай необхідним було проведення подальших досліджень [1, с. 719-790]. Як бачимо, земські наймані службовці по суті наполягали на перетворенні земської статистики в інструмент емпіричної соціології, яка почала активно торувати шлях на фоні тріумфу філософії позитивізму у Європі у другій половині XIX ст.

Треба віддати належне верховній бюрократії Російської імперії: при усіх проблемах ліберальних земців північної України у відносинах з місцевою адміністрацією губернатора та консервативним політикумом Чернігівської губернії столичне чиновництво належним чином оцінило подвижницьку працю опозиційної аристократичної фронди регіону. Так, керівник статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи П. Червінський, ліберальний народник, який мав статус «політично неблагонадійної особи» у державі, чималий період життя знаходився під наглядом корпусу жандармів, неодноразово був під слідством та притягувався до відповідальності за реалізацію публічних опозиційних політичних акцій, зазнав політичних репресій та відбув каторгу і заслання, був удостоєний премії імені графа Д. Кисельова від Міністерства державних маєтностей за видатний внесок у розвиток статистичної науки у Російській імперії [23, с. 110-119].

Демократичні дослідники-публіцисти Північного Лівобережжя початку ХХ ст. теж з великою шаною ставилися до видатних здобутків земських статистиків другої половини ХІХ ст., акцентуючи увагу на колосальному практичному значенні доробку науковців для подальших досліджень економіки і господарства регіону, а особливо – врахування специфіки земельного фонду краю у розробці системи справедливого оподаткування [21, с. 4].

У контексті подвижницької діяльності статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи не можна оминати увагою колосально важливого питання щодо ролі та місця членів статистичної служби в інституціоналізації земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Оскільки у земських установах краю не було професійно підготовлених спеціалістів зі статистичної справи, то для виконання цих робіт вони були змушені запрошувати найманих службовців, професіоналів-науковців, використовуючи надані імперським законодавством виконавчим органам правові підстави.

Земське законодавство надавало можливість формування штату найманих службовців, гарантію оплати праці для усіх запрошених посадовців та відносну свободу у діяльності цих подвижників, а тому цілі сегменти інтелігенції, особливо «політично неблагонадійної» в очах російського самодержавного режиму, «зачаровані» аурою періоду модернізацій епохи Великих реформ в імперії Романових, масово пішли на службу до земських інституцій, адже вони були найменше пов'язані з установами державної влади. У візії більшості цих людей служба в органах місцевого самоврядування дозволяла їм зблизитись з простим народом, служити його інтересам у спосіб усебічного вивчення його життєдіяльності. У контексті цього найманими службовцями земських інститутів дуже часто ставали особистості, які сповідували різного роду радикальні погляди та переконання, скажімо, – революційні народники. Земські установи, по суті, рятували їх від державної репресивної системи, надавали їм «офіційний дах», відносну дистанцію від влади та свободу прогресивної праці, а

ті, відповідно, віддячували цим інститутам подвижницькою працею інтелігентів-інтелектуалів на благо земського самоврядування. У кінцевому результаті, на превеликий жаль, така політика призведе до того, що земських лібералів урядові кола офіційно звинуватять в «антидержавній» та «революційній» діяльності, спрямованій на повалення існуючого у країні політичного ладу.

У світлі вказаних метаморфоз зовсім не дивно, що членами земського ліберального руху ставали представники ліберального народництва та українського національно-визвольного руху, які ідеологічно були близькими до представників опозиційної аристократичної фронди. Саме у такий спосіб лави земської ліберальної партії були поповнені В. Варзаром, О. Карпинським, П. Червінським, О. Шлікевичем, М. Константиновичем, а О. Русов, хоч і не був безпосереднім членом земського ліберального руху, проте активно допомагав йому, служачи у земських статистичних органах Північного Лівобережжя [17, с. 260-263].

Висновки. Наголошуємо на тому, що «статистичне питання» стало ключовим елементом у формуванні достатньо цілісної соціально-економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60-х – 80-х рр. XIX ст. Досягнення опозиційної аристократичної фронди у цій царині можна вважати епохально важливими. Проголошені принципи статистичних обстежень – системне розширення соціальної бази оподаткування у регіоні та ліквідація корупційних можливостей щодо уникнення сплати податків – викликали справжній «суспільний фурор» серед громадськості Сіверщини. Оперативно була створена професійна губернська земська статистична служба, основу якої склали запрошені наймані службовці з офіційно затвердженими посадовими окладами. Був відкритий так званий «чернігівський тип» земської статистики, характерною ознакою якої були експедиційна форма роботи та географічно-описова методологія досліджень. Використання основ економічної географії і порівняльної статистики надало можливість імплантувати до

податкової системи регіону принципи солідарного прогресивного податкоутворення і оподаткування з дотриманням ідеалу «чим більше активів і прибутків, тим більша сума податків». Прогресивний досвід земської статистики був запозичений й інститутами міського самоврядування українського Полісся: оскільки ліберальні земці були обрані гласними міських дум та членами відповідних управ, вони стали провідниками модернізаційних ідеалів в урбаністичному соціумі. «Статистична проблема» стала каталізатором соціально-політичного протистояння між консервативною та ліберальною партіями у земських установах Північного Лівобережжя. Незважаючи на усі антагоністичні ексцеси, доробок земської статистичної служби, створеної зусиллями земської ліберальної партії північної України, слід вважати революційно важливим внеском українського земського лібералізму у соціально-економічний розвиток українських губерній Російської імперії другої половини XIX ст., який жодним чином не втратив своєї актуальності й на сучасному етапі побудови вже нової української держави.

Список використаних джерел та література

1. Велецкий С. Земская статистика. Черниговская губерния. Вып. 2. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1899. 847 с.
2. Галицька Е. Пам'яті земських статистиків. *Статистика України*. 2019. № 4. С. 136-138.
3. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1-2. С. 49-65.
4. Доклад Статистического отделения Черниговской губернской земской управы. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1876. № 9-12. С. 140-200.
5. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. Чернигов: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. 140 с.
6. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1871 года. Чернигов: Земская типография, 1872. 164 с.
7. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1872 года. Чернигов: Земская типография, 1872. 300 с.
8. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография, 1873. 224 с.

9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1874 года. Чернигов: Земская типография, 1875. 51 с.

10. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. 380 с.

11. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года. Чернигов: Земская типография, 1877. 380 с.

12. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1877 года. Чернигов: Земская типография, 1878. 97 с.

13. Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1878. № 1-4. 602 с.

14. Журналы Черниговского очередного земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1881. № 1-4. 974 с.

15. Журналы очередных заседаний Нежинского уездного земского собрания 1884 года и чрезвычайного собрания 10-го августа 1884 года. Сметы расходов уездных земских сумм и раскладки денежных сборов по Нежинскому уезду на 1885 год. Киев: Типография Д.Повальского, 1885. 106 с.

16. Журналы очередного Городницкого уездного земского собрания 1884 года. Гомель: Типография Ш.Фридланда, 1885. 178 с.

17. Кауфман А. Земская статистика. Юбилейный земский сборник (1864-1914). Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1914. С. 260-291.

18. Константинович Н. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1876. № 1-4. С. 116-120.

19. Котельницький Н. «Статистичне питання» у діяльності земських лібералів північної України (60-80 рр. ХІХ ст.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2018. Число 29. Випуск 13. С. 84-93.

20. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Чернигов - Киев - Одесса. 1877-1887. У 15 томах.

21. Милов Г. Земская статистика и ее задачи. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 12. 21 марта. С. 3-5.

22. О необходимости собирания статистических сведений о губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1875. № 9-10. С. 103-111.

23. О присуждении премий за статистические работы Московского и Черниговского земств. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1887. № 3-6. С. 110-119.

24. Отчет Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1876. № 9-12. С. 393-407.

25. Петрункевич И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага, 1934. 472 с.

26. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания 1882 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 1-3. 561 с.

27. Труды Статистического отделения Черниговской губернской земской управы. Чернигов: Земская типография, 1877. 285 с.

28. Хижняков В. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Товарищество «Печатня С. Н. Яковлева», 1916. 114 с.

29. Хижняков В. Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883гг. Чернигов: Губернская типография, 1883. 1270 с.

30. Червинский П. Объяснения к земледельческим программам. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1881. № 1-4. С. 1-68.

References

1. Veleckij, S. (1899). *Zemskaja statistika. Chernigovskaja gubernija* [Zemstvo statistics. Chernihiv province]. Issue II, part II. Sankt-Peterburg [In Russian].

2. Galicka, E. (2019). Pamjati zemskih statistikiv [In memory of Zemstvo statisticians]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, no. 4, pp. 136-138 [In Ukrainian].

3. Hapiienko, A. (1997). Z istorii rozvytku chernihivskoi zemskoi statystyky [From the history of the development of Chernihiv Zemstvo statistics]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, no. 1-2, pp. 49-65 [In Ukrainian].

4. (1876). Doklad Statisticheskogo otdelenija Chernigovskoj gubernskoj zemskoj upravly [Report of the Statistical Department of the Chernihiv Provincial Zemstvo Administration]. In book: *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernihiv province*, no. 9-12, pp. 140-200 [In Russian].

5. (1868). Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1868 goda [Add To Selected Journals of the meetings of the next Borzensky district zemstvo meeting in 1868]. Chernigov [In Russian].

6. (1872). Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1871 goda [Add To Selected Journals of the meetings of the next Borzensky district zemstvo meeting in 1871]. Chernigov [In Russian].

7. (1872). Zhurnaly ocherednogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1872 goda [Add To Selected Journals of the next Chernigov provincial zemstvo meeting in 1872]. Chernigov [In Russian].

8. (1874). Zhurnaly ocherednogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1873 goda [Add To Selected Journals of the next Chernihiv provincial zemstvo meeting in 1873]. Chernigov [In Russian].

9. (1875). Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1874 goda [Add to Selected Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo meeting in 1874]. Chernigov [In Russian].

10. (1875). Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1875 goda [Add To Selected Journals of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1875]. Chernigov [In Russian].

11. (1877). Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1876 goda, sostojavshejsja v janvare 1877 goda [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, the regular session of 1876, held in January 1877]. Chernigov [In Russian].

12. (1878). Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1877 goda [Add To Selected Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo meeting in 1877]. Chernigov [In Russian].

13. (1878). Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo gubernskogo zemskogo sobranija 1877 goda, sostojavshegosja v janvare 1878 goda [Journals of the Chernihiv regular provincial zemstvo meeting of 1877, held in January 1878]. In book: *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 1-4, pp. 284-344, 542 [In Russian].

14. (1881). Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshegosja v janvare 1881 goda [Journals of the Chernigov regular Zemstvo meeting, regular session of 1880, held in January 1881]. In book: *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 1-4, pp. 109-121, 197-199, 207-208 [In Russian].

15. (1885). Zhurnaly ocherednyh zasedanij Nezhinskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1884 goda i chrezvyčajnogo sobranija 10-go avgusta 1884 goda. Smety rashodov uezdnyh zemskih summ i raskladki denezhnyh sborov po Nezhinskomu uezdu na 1885 god [Journals of the regular meetings of the Nezhinsky district zemstvo meeting in 1884 and the extraordinary meeting on August 10, 1884. Estimates of expenses of county zemstvo sums and the layout of cash collections for the Nezhinsky county for 1885]. Kiev [In Russian].

16. (1885). Zhurnaly ocherednogo Gorodnickogo uezdnogo zemskogo sobranija 1884 goda [Add To Selected Journals of the next Gorodnitsky district zemstvo meeting in 1884]. Gomel' [In Russian].

17. Kaufman, A. (1914). Zemskaja statistika [Zemskaya statistics]. In book: *Jubilejnyj zemskij sbornik (1864-1914)*. Sankt-Peterburg, pp. 260-291 [In Russian].

18. Konstantinovich, N. (1876). O pervonachal'nyh dejstvijah statisticheskogo otdelenija pri Gubernskoj Zemskoj Uprave [On the initial actions of the statistical department at the Provincial Zemskoy Administration]. In book: *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 1-4, pp. 116-120 [In Russian].

19. Kotelnitskyi, N. (2018). «Statystychne pytannia» u diialnosti zemskykh liberaliv pivnichnoi Ukrainy (60-80 rr. XIX st.) ["Statistical question" in the activities of Zemstvo liberals of northern Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Gumanitarnij*

visnik. Serija: Istorichni nauki – Humanitarian Herald. Series: Historical Sciences, (number 29, issue 13), pp. 84-93 [In Ukrainian].

20. (1877-1887). *Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom statisticheskim otdeleniem pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj uprave* [Materials for the assessment of land, collected by the expedition method by the statistical department at the Chernihiv provincial zemstvo council]. Chernigov – Kiev – Odessa. Vol. 1-15 [In Russian].

21. Milov, G. (1914). *Zemskaja statistika i ee zadachi* [Zemskaya statistics and its tasks]. *Chernigovskaja zemskaja nedelja* – Chernihiv Zemstvo Week, no. 12, 21 marta, pp. 3-5 [In Russian].

22. (1875). *O neobhodimosti sobiranija statisticheskikh svedenij o gubernii* [Add To Selected About the need to collect statistical information about the province]. *Zemskij sbornik Chernigovskij gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 9-10, pp. 103-111 [In Russian].

23. (1887). *O prisuzhdenii premij za statisticheskie raboty Moskovskogo i Chernigovskogo zemstv* [Add To Selected About the awarding of prizes for statistical work of the Moscow and Chernigov Zemstvos]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 3-6, pp. 110-119 [In Russian].

24. (1876). *Otchet Statisticheskogo otdelenija pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj uprave za 1876 god* [Report of the Statistical Department at the Chernigov Provincial Zemstvo Council for 1876]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 9-12, pp. 393-407 [In Russian].

25. Petrunkevich, I. (1934). *Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija*. [From the notes of a public figure. Memories]. Praga [In Russian].

26. (1883). *Stenograficheskij otchet zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1882 goda* [Shorthand record of the meetings of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly in 1882]. In book: *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 1-3, pp. 227-229 [In Russian].

27. (1877). *Trudy Statisticheskogo otdelenija Chernigovskoj gubernskoj zemskoj upravy* [Proceedings of the Statistical Department of the Chernihiv Provincial Zemstvo Council]. Chernigov [In Russian].

28. Hizhnjakov, V. (1916). *Obzor razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo uezdnogo zemstva za 50 let* [Overview of the development of the activity of the Chernihiv district zemstvo over 50 years]. Moskva [In Russian].

29. Hizhnjakov, V. (1883). *Svod postanovlenij Chernigovskoj gorodskoj dumy s 1871 po 1883gg.* [Code enacted by the Chernihiv city council from 1871 to 1883]. Chernigov [In Russian].

30. Chervinskij, P. (1881). Ob'yasneniya k zemledelcheskim programmam [Explanations to agricultural programs]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* – Zemsky collection of Chernihiv province, no. 1-4, pp. 1-68 [In Russian].

Рецензенти:

І. О. Демуз, д. і. н., проф.;

Т. О. Шаравара, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 03.07.2023 р.